

Bidirectionele taalverandering: wegval en toevoeging van een sjwa in de Middelnederlandse en de moderne dialecten

Ann Marynissen*

This paper deals with a case of bidirectional change: *e*-apocope and *e*-paragoge in Middle Dutch, in modern Dutch dialects and in modern Dutch surnames. Both phonological changes are shown to have been introduced gradually into the language. They appeared under specific conditions, particularly concerning the phonetic and prosodic structure of syllables in the affected words.

e-apocope, e-paragoge, bidirectional phonological change, Middle Dutch, modern Dutch dialects, Dutch surnames

1 Inleiding

Talen zijn geen onveranderlijke grootheden; ze veranderen voortdurend, maar het veranderingsproces verloopt geleidelijk. Terwijl keerpunten in de politieke geschiedenis culminereren in revolutionaire jaren als 1789 (de Franse Revolutie) of 1989 (die Wende), ontvouwt een taalverandering zich vaak over tientallen jaren, via een situatie waarin twee varianten een tijdlang naast elkaar bestaan, waarna de ene variant de andere verdringt.

Een taalverandering breidt zich geleidelijk uit over de taalgemeenschap, van de ene groep naar de andere (sociale geleidelijkheid), manifesteert zich in steeds meer taalgebruikssituaties (stilistische geleidelijkheid), verspreidt zich van de ene regio naar de andere (geografische geleidelijkheid) en treft steeds meer elementen uit klankinventaris, woordenschat of zinsbouw (talige geleidelijkheid).

Taalverandering verloopt via taalvariatiepatronen, maar het ontstaan van taalvarianten op zich wordt hierdoor niet verklaard. Voor de verklaring van taalveranderingen worden intern- of extern-linguïstische factoren of een combinatie van beide ingeroepen.

In deze bijdrage zal ik, aan de hand van parallelle gegevens uit het Middelnederlands, de moderne dialecten en de moderne familienamen, onderzoeken welke interne factoren de wegval resp. de toevoeging van een sjwa aan het wordeinde conditioneren en zal ik laten zien hoe beide geleidelijk ingevoerde klankveranderingen met elkaar correleren.

2 De invoering van de *e*-apocope in het Vroegmiddelnederlands: geconditioneerde geleidelijkheid

Een voorbeeld van een fonologische verandering die geleidelijk is verlopen, is de deletie van de onbeklemtoonde klinker aan het wordeinde, in de taalge-

* De auteur is werkzaam bij de Opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, Vrije Universiteit Amsterdam. <ac.marynissen@let.vu.nl>

schiedenis van het Nederlands bekend als ‘sjwa-apocope’, bv. *rechtere* > *rechter*. De *e*-apocope is een klankwettig verschijnsel, dat, op een aantal morfologisch gemotiveerde uitzonderingen na, alle eind-sjwa’s in de standaardtaal systematisch heeft doen wegvallen. De eerste sporen ervan zijn te vinden in het Vroegmiddelnederlands (eind 13de, begin 14de eeuw). Zeven eeuwen later is het proces niet voltooid: in sommige dialecten is de eind-*e* tot op heden bewaard.

De klankwet van de *e*-apocope trof niet meteen het hele lexicon, maar verspreidde zich langzaam over steeds meer groepen woorden (lexicale diffusie). Het optreden van de *e*-apocope is een geconditioneerd verschijnsel (zie Marynissen 2004): fonologische omgevingsfactoren brachten de verandering op gang of bevorderden ze; morfologische factoren daarentegen remden de wijziging af.

Zo is gebleken dat, indien de slot-*e* morfeemwaarde had als casusuitgang (datief), deze langer bewaard bleef dan wanneer dit foneem deel uitmaakte van de grondvorm (nominatief-accusatief). Ook het genus van het substantief had een remmende werking op de progressie van de *e*-apocope: bij feminiene nomina (bv. Mnl. *lettere*, *kerke*) verliep de invoering van de *e*-deletie langzamer dan bij masculina, ook al had het substantief in kwestie een prosodische structuur die het ontstaan ervan begunstigde (bv. Mnl. *lettere*).

De slotsjwa viel het eerst weg bij drie- of meerlettergrepige nomina waarvan de voorlaatste syllabe onbeklemtoond is en eindigt op een sjwa, gevolgd door een sonorant, bv. Mnl. *séghel* > *seghe*, *riidder* > *ridder*, maar Mnl. *mólenáere*, *kérke* (fonologische conditionering). In de syllabestructuur van deze nomina ligt ook de aanzet voor de taalverandering: ik heb deze in verband gebracht met een preferentie voor een prosodische syllabeopbouw waarin een beklemtoonde en een niet-beklemtoonde lettergreep elkaar afwisselen. Bij nomina die initieel twee lettergrepen bevatten, bv. Mnl. *here*, *cnape* (masculina); *kerke*, *strate*, *sake* (femina), zette de *e*-apocope zich later door (eerste vindplaatsen *kerke*: eind 14de eeuw) dan bij oorspronkelijk drielettergrepige nomina als *rechtere*, *riidder* (eerste vindplaatsen *rechter*, *ridder*: eind 13de eeuw) (chronologische geleidelijkheid).

De invoering van de *e*-apocope is ten slotte ook geografisch geleidelijk verlopen: de genese van deze klankwet ligt in het Hollands-Utrechts. Ook in het Oost-Noord-Brabants en het Limburgs heeft deze klankwet zich al vroeg doorgezet. De *e*-apocope bereikt in de 14de eeuw woord voor woord ook het Achterhoeks-Twents en het IJssellands (bv. attestaties *rechter*, maar *kerke*), hetgeen een voorafspiegeling is van de situatie in de moderne dialecten.

Het Vlaams en het zuidelijke Brabants zijn in de Middeleeuwen niet-apocoperende dialecten. In deze gebieden wordt de wenselijke prosodische structuur bereikt door syncope van de sjwa in de voorlaatste lettergreep: *riidder* > *riidre*, *réchtere* > *réchtre*. Deze vocalische reductie wordt enkel doorgevoerd indien een articulatorisch aanvaardbaar consonantcluster ontstaat.

3 Het behoud van de slot-*e* in de moderne dialecten: een vergelijkbare conditionering?

De *e*-apocope heeft zich, na zijn ontstaan in het vroegmiddeleeuwse Hollands-Utrechts, langs de geschetste lijnen van geleidelijkheid verbreid. Als een centraal in het taalgebied ontstaan verschijnsel is het een kenmerk geworden van de hier gevormde standaardtaal. De *e*-deletie heeft zich vervolgens een weg gebaand naar de noordelijke en zuidelijke dialecten, tot aan haar huidige grenzen: in twee noordoostelijke en een zuidwestelijk gebied ontbreekt de *e*-apocope (zie kaart 45 in Weijnen 1991 voor de afbakening van de gebieden).

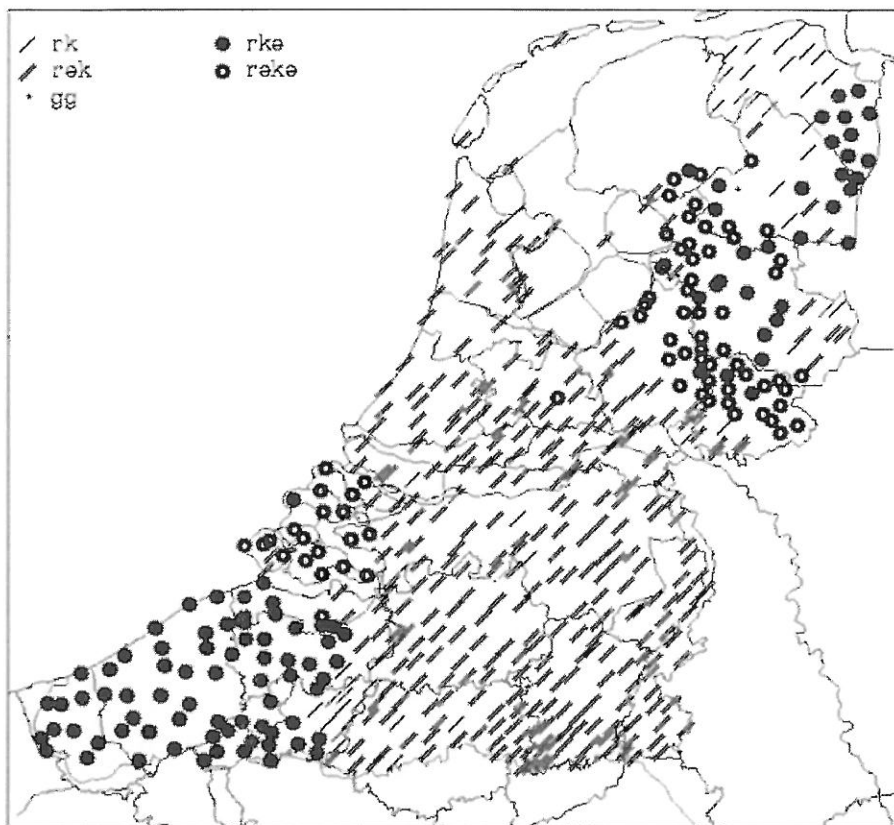
De grens van het zuidwestelijke niet-apocoperingsgebied, dat het Frans- en het West-Vlaams, het Zeeuws en het westelijke Oost-Vlaams omvat, valt nauwelijks samen met de westgrens van het gebied waarin zich tussen twee consonanten (een liquida en een daarop volgende niet-coronale consonant) een svabhaktivocaal ontwikkelde, bv. *melək*, *zaləf*, *arəm*, *kerək*, waaruit Taeldeman (1978: 50-52) besluit tot een bijna waarschijnlijk causaal verband tussen beide fenomenen. Als oorzaak suggereert hij de tendens om alle woorden een gelijke lengte te geven.

Ook in een groot deel van het noordoostelijke gebied waar de slotsjwa behouden blijft, ontstaat geen parasitaire klinker tussen een liquida en een niet-coronale consonant: in het Zuid-Oost-Gronings en -Drents en in het oostelijke Overijssels wordt *kerk* in het dialect gerealiseerd als *kerkə* (zie Kaart 1).¹

Aan de zuidelijke randen van het noordoostelijke niet-apocoperende gebied daarentegen, aansluitend bij het grote centrale gebied dat *kerək* zegt, bevat dit woord wel een epenthetische klinker: *kerəkə*, zodat twee onbeklemtoonde syllaben op elkaar volgen, een prosodische structuur die in het Middelnederlands bij initieel drielettergrepige nomina als *riddere* en *rechtere* de aanzet vormde tot de deletie van een onbeklemtoonde klinker, hetzij die aan het einde, hetzij die in de voorlaatste lettergreep. Als we de fonologisch-prosodische conditionering die voor het Middelnederlands gold, doortrekken naar de moderne dialecten, zal naar verwachting in de dialecten waarin *kerkə* als gevolg van sjwa-epenthese drielettergrepig geworden is, de slotsjwa ook het eerst wegvallen: *kerkə* > *kerəkə* > *kerək*. Niet alleen het noordoostelijke, maar ook het zuidwestelijke niet-apocoperingsgebied zal vermoedelijk het eerst afbrokkelen aan de rand ervan, en wel in het Zeeuws, dat grenst aan het *kerək*-gebied.

Deze prognose wordt ondersteund door het kaartbeeld van een substantief als *kamer*; Mnl. *camere*. In de moderne dialecten heeft *kamer(e)* enkel in het West-Vlaams en in het oostelijke Oost-Vlaams de eind-*e* behouden. Overal elders, inclusief in het Zeeuws en in het noordoosten, is het tweelettergrepig geworden

¹ Met dank aan Chris Dewulf voor het maken van deze en andere kaarten op basis van het GTRP-materiaal (1980-1995). Informatie over het GTRP-project in Goeman & Taeldeman (1996) en op de website van het Meertens Instituut: www.meertens.knaw.nl/projecten.

Kaart 1. 'Kerk' in de moderne dialecten. Data: GTRP-transcripties (1980-1995)

door verlies van de slotvocaal. De Nederlandse apocoperingsgebieden zijn bij dit woord dus volledig opgerold (lexicale en geografische geleidelijkheid). De *e*-deletie treedt bij dit woord het eerst op in de tweede helft van de 14de eeuw.²

Bij tweelettergrepige nomina als *musse*, *vinke*, die fonologisch niet in aanmerking komen voor *e*-epenthese en die een prosodisch optimale lettergreepstructuur hebben, zijn de contouren van de gebieden met behoud van de slotswa in de moderne dialecten maximaal afgebakend: zowel in het zuidwesten, inclusief het Zeeuws, als in het noordoosten tekenen zich homogene gebieden af met realisaties *mus̥ə*, *vin̥kə*.³

De klankwettige *sjwa*-apocope verspreidt zich dus geleidelijk over het dialectlexicon. De fonologisch-prosodische factoren die de aanzet en de verdere

² Mnl. *camere* > *camer* in de schrijfcentra Venlo (1367), Haarlem (1370), Deventer (1374) en Zwolle (1396). Gegevens ontleend aan het corpus van 14de-eeuwse oorkonden (Corpus Van Reenen-Mulder, versie december 2002).

³ Een dialectkaart met de varianten *mus/musse* op basis van het GTP-materiaal is afgedrukt in Marynissen (1999: 19).

expansie van de *e*-apocope in het Middelnederlands conditioneerden, beïnvloeden op soortgelijke wijze de progressie van deze klankwet in de moderne dialecten.

4 *E*-paragoge bij nomina in het Middelnederlands en in de moderne dialecten en het verband met het ontbreken van de *e*-apocope

Het valt op dat vooral het zuidwestelijke gebied waar de *e*-apocope tot op heden in het dialect ontbreekt, goed standhoudt. De positie van nomina die historisch eindigden op *-e* is in dit gebied versterkt door een tweede groep nomina en adjectieven waarbij *e*-paragoge is opgetreden, vaak gepaard gaande met *e*-syncope. Meer bepaald is bij woorden die op een bepaalde fonologische sequentie eindigen, namelijk een consonant + syllabische liquida of nasaal, facultatief een *-e* toegevoegd, bv. [*le.v^(e)rə*] = *lever*, [*prop^(e)rə*] = *proper*; [*be.z^(e)mə*] = *bezem*, [*krop^(e)lə*] = *kreupel* (Taeldeman 1978: 51-52).

In tegenstelling tot de historisch-morfologisch bepaalde eind-*e* in bv. *riddere*, *rechtere*, is de slotsjwa in de tweede groep woorden synchroon-fonologisch gemotiveerd. Taeldeman brengt de *e*-paragoge in verband met het verschijnsel 'omsyllabering van de syllabische eindsonans'. Hij stelt dat in het centrale en westelijke zuiden een sequentie van het type consonant + syllabische sonans in de auslaut te zwaar was: syllabering door behoud of toevoeging van een sjwa voor of na de eindsonans loste de spanning op. Hierdoor ontstonden ten westen van de *e*-apocoperingslijn disyllabische vormen als *levrə* en *armə*, die contrasteerden met vormen als *levər* en *arəm* ten oosten van deze isoglosse.

Ook in het Middelnederlands was er een geografische complementariteit tussen *e*-syncope (bv. *riddre*) en *e*-apocope (bv. *ridder*). In niet-apocoperende dialecten (het Vlaams en het zuidelijke Brabants) ligt het aantal gesyncopeerde vormen hoger dan in dialecten waarin de slot-*e* al vroeg is gedeleerd. Omgekeerd is *e*-syncope minder courant in de regio's waarin de *e*-apocope zich al vroeg heeft doorgezet (het Hollands, het Utrechts, het Oost-Noord-Brabants en het Limburgs). Beide fonologische wijzigingen leveren tweelettergrepige nomina op met een prosodisch optimale syllabestructuur: een afwisseling van een beklemtoonde en een onbeklemtoonde lettergreep.

Het aantal tweesyllabige woorden met eind-*e* is, zoals gezegd, in de westelijke Vlaamse dialecten door omsyllabering van de eindsonans toegenomen: *zuster* > *zūstre*, *appel* > *apple*, *kussen* > *kussne*, *bezem* > *bezme* vóór een pauze. Het verschijnsel is op de terugweg: aan de randen van het Vlaamse dialectgebied (Frans-Vlaanderen en de Westhoek, het noorden van West-Vlaanderen) blijft het steeds meer achterwege. Het wordt bovendien ervaren als een uiting van plat en/of archaisch taalgebruik (Taeldeman 1982: 165-167). Niettemin verstevigde de verhoogde lexicale bezetting van het type substantief op eindsjwa de positie van de nomina die vanouds uitgingen op een onbeklemtoonde vocaal.

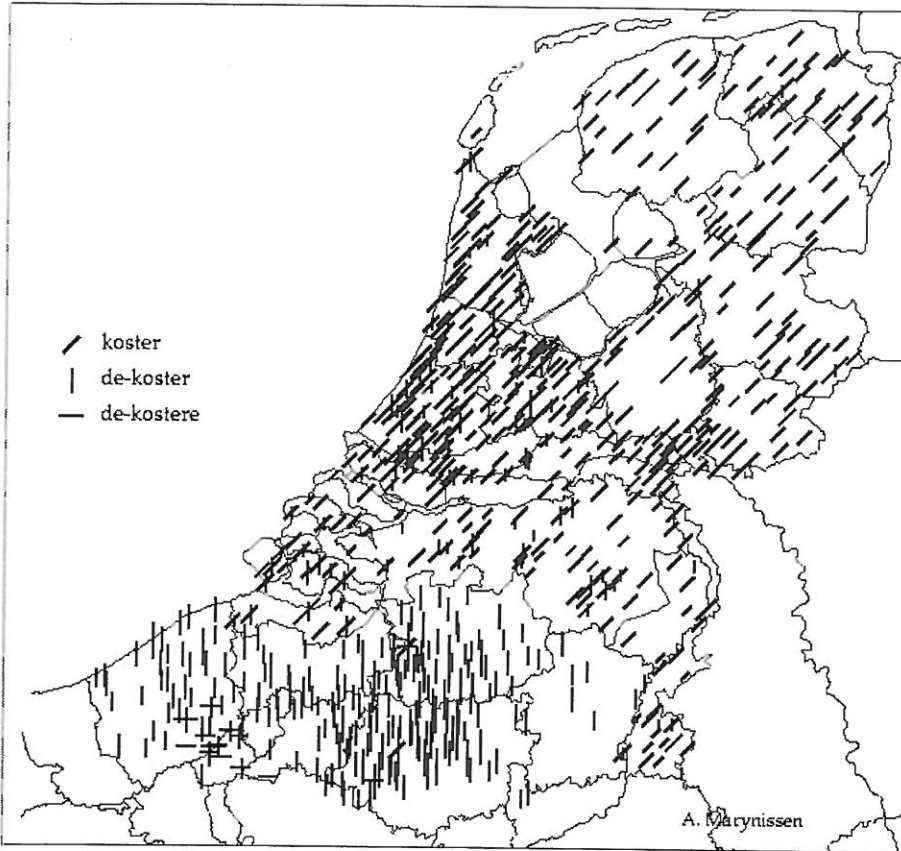
Kaart 2. 'Coster/costere' in de 14de eeuw. Data: Corpus Van Reenen-Mulder

Ook in het Middelnederlands zijn er nomina die in de auslout een *-e* hebben gekregen die er oorspronkelijk niet stond. Een paragogische slotvocaal komt in het Middelnederlands bv. voor in de klasse van de verwantschapsnamen op *-er* (*moeder, dochter, zuster, vader, broeder, zwager, zweger*), maar is er zeldzaam. In de 13de eeuw treffen we in het Vlaams enkel de gesyncopeerde attestaties (nom.) *moedre* (1x) en *sustre* (2x) aan, in het Hollands eenmaal *suagh(er)e* (nom.).⁴ Ook in de 14de eeuw zijn met *-e* uitgebreide verwantschapsnamen schaars.⁵

De nomina *meester, priester, koster* en *meier* hebben een syllabestructuur die vergelijkbaar is met de verwantschapsnamen, namelijk tweelettergrepig en eindigend op *-er*. Deze uit het (Middel)latijn ontleende nomina (*meester* < *magister*, *priester* < *presbyter*, *koster* < *custor*, *meier* < *major*) hebben klankwettig geen slotsjwa.

⁴ Gegevens in Marynissen (1996: 352, 341).

⁵ Een zeldzaam voorbeeld uit het Corpus Van Reenen-Mulder: 1352, regio Brugge: *joncfrouwe adelise jan reingots cants dochtere ...*

Kaart 3. 'Koster' in de moderne familienamen. Data: Belgische familienamen (NIS, 1989) en Nederlandse familienamen (PTT, 1993)

Ten slotte blijken de Nederlandse niet-apocoperingsgebieden bij dit type FN volkomen opgerold te zijn: zowel in Zeeland als in het noordoosten ontbreken bij de onderzochte namen vormen op *-ere*. Ook het appellatief *kamer* (Mnl. *ca-mere*) heeft in de Nederlandse dialecten systematisch de eindsjwa verloren, terwijl bij oorspronkelijk tweelettergrepige nomina als *musse* en *vinke* de Nederlandse gebieden met auslautsjwa tot op heden behouden zijn (vergelijk par. 3). Ook bij de familienaamvorming beïnvloedt de nominale lettergreepstructuur het al dan niet optreden van de *e*-apocope: op de FN-kaart *Vinke/Vinke* zijn restanten van de Nederlandse niet-apocoperende gebieden nog zichtbaar.⁶

Het bewijst andermaal dat de klankwettige *e*-apocope een geleidelijk verloopend proces is geweest, waarin de fonologisch-prosodische opbouw van de nomina de belangrijkste conditionerende factor was.

⁶ Zie kaart 3: FN *Vinke/Vinke* in Marynissen (1999: 18).

In de 13de-eeuwse ambtelijke documenten (bron: Corpus Gysseling I) verschijnt in de nominatief soms een paragogische *-e*, bv. Brugge 1300, doc. 1900: *louwere(n)s die costere*, eventueel als variant naast een vorm zonder sjwa, bv. Hertogelijke Kanselarij Brabant, 1292, doc. 1226: *dat onse meyer. ogte vorstre. [...]* *ni(m)mermeer nog meyer nog vorstre w(er)den*.

In de 14de eeuw neemt het aantal gevallen van paragoge toe (zie Kaart 2. *Coster/costere* in de 14de eeuw). Precies in de zuidelijke gebieden waar de *e*-apocope ontbreekt, wordt Mnl. *coster* analogisch uitgebreid met *-e*. Hierdoor vergroot in het Vlaams en het Brabants het aantal nomina dat eindigt op *-e*. De attestaties *costere*, maar ook *meiere*, *priest(e)re* en *meest(e)re* sluiten op deze wijze aan bij de al omvangrijke klasse nomina op *-ere*, *-ene*, *-ele*, *-eme*, die in het westelijke en centrale zuiden buiten het bereik van de *e*-apocope blijven. De stereotiepe nominale structuur werkte patroonvorming in de hand; een paradigmatische herstructurering kwam tot stand.

Ook het tijdstip waarop de paragogische *-e*'s talrijker worden, is niet toevalig. In de 14de eeuw kwam de *e*-apocope bij drielettergeregige nomina op *-ere* op volle kracht. De *e*-paragoge wierp een dam op tegen de klankwettige apocope: ze deed het aantal nomina met een onbeklemtoonde slotklinker toenemen. Als gevolg van deze bidirectionele klankverandering werden de gebieden met en zonder *e*-apocope scherper afgebakend.

5 Een propriale parallel: de reflex van *e*-apocope / *e*-paragoge in moderne familienamen

De herstructurering die in het Middelnederlands bij de soortnamen op *-er(e)* heeft plaatsgehad, is ook waarneembaar in de moderne familienamen. Enerzijds zijn er namen die in aansluiting bij de niet-propriale woordenschat de slotvocaal bewaard hebben, bv. FN *Debackere*, *Decuyperre*, *Dedeckere*, *Deriddere*, *Desuttere*, *De Poortere*. Anderzijds zijn historisch sjwaloze nomina uitgebreid met *-e*, bv. FN *Decostere*, *De Meyere*, *De Meestere*, *De Priestere*. Al deze namen hebben een variant op *-er*, die couranter is dan de vorm op *-ere*, bv. FN *De Backer*, *Kuiper*, *De Meyer*, *Koster*.

De geografische verspreiding van het type met en het type zonder auslaut-*e* stemt deels overeen met de verdeling in de moderne dialecten, maar verschilt er in bepaalde opzichten ook van. In tegenstelling tot de dialecten zijn de types met en zonder auslaut-*e* bij de FN niet duidelijk van elkaar afgegrensd. Op alle kaarten met de vermelde namen tekent zich in westelijk Vlaanderen een menggebied af, waarin beide naamvormen naast elkaar staan (zie Kaart 3. *Koster* in de moderne familienamen).

Vergeleken met de apocoperingsgrens in de Vlaamse dialecten is het gebied met auslaut-*e*'s in de FN bovendien meestal kleiner. Enkel de FN *Demeyere* en *De Poortere* reiken tot aan de huidige oostgrens van de *e*-apocope; bij alle andere namen is het gebied met behoud van de slotsjwa ingeperkt tot een (klein) deel van West-Vlaanderen.

6 Uitleiding

De werkwijze waarbij de dialectologie in dienst wordt gesteld van de speurtocht naar Middelnederlandse taalverschijnselen en omgekeerd constatering in verband met het Middelnederlands conclusies over de ouderdom van moderne dialectverschijnselen opleveren, is in de historische taalkunde een gebruikelijke onderzoeksmethode. Dit onderzoek in wisselwerking tussen oudere en jongere taalfasen, waarbij niet uit het oog mag worden verloren dat de oude geschreven taalvormen de gesproken dialectvormen niet altijd reflecteren, hebben we in deze bijdrage aangevuld met contrasterende types moderne familienamen, die als versteende representanten van de appellatieven waarmee ze gevormd zijn, zelf een historische taalfase weergeven.

De drievoudige benaderingswijze, waarbij gegevens uit de Middelnederlandse schrijftalen, uit de moderne dialecten (spreektaalen) en uit de moderne familienamenvoorraad met elkaar gecombineerd worden, levert een verhelderend inzicht op in de oorsprong en de verdere evolutie van een klankverandering die zich over meer dan zeven eeuwen uitstrekt en waarvan het eindpunt nog niet is bereikt.

Bibliografie

- Goeman, A. & J. Taeldeman (1996). Fonologie en morfologie van de Nederlandse dialecten. Een nieuwe materiaalverzameling en twee nieuwe atlasprojecten. *Taal & Tongval* 48, 38-59.
- Marynissen, A. (1996). *De flexie van het substantief in het 13de-eeuwse ambtelijke Middelnederlands*. Studies op het gebied van de Nederlandse taalkunde nr. 2. Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek. Leuven: Uitgeverij Peeters.
- Marynissen, A. (1999). Den Uyl, Snoeckx, De Leeuw, Haan, Kikkert en varianten: over benamingen van dieren in de Nederlandse familienamen. In: V. De Tier & S. Reker (red.), *Het dialectenboek 5. In vergelijking met dieren*. Intensiverend taalgebruik volgens de SND-krantenenquête (1998). Groesbeek: Stichting Nederlandse Dialecten, 11-35.
- Marynissen, A. (2004). De conditionering van de sjwa-apocope bij zijn ontstaan in het Middelnederlands. In: J. De Caluwe, M. Devos, G. De Schutter & J. Van Keymeulen (red.), *Schatbewaarder van de taal. Liber amicorum Johan Taeldeman*. Gent: Academia Press (ter perse).
- Taeldeman, J. (1978). De vokaalstructuur van de "Oostvlaamse" dialecten. Een poging tot historische en geografische situering in het Zuidnederlandse dialectlandschap. *Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de KNAW* 51. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij.
- Taeldeman, J. (1982). De meervoudsvorming bij substantieven op syllabische sonans in de Vlaamse en Brabantse dialecten. *Glot* 5, 157-182.
- Weijnen, A. (1991). *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage: SDU Uitgeverij.